

२४ एप्रिल २०१५ रोजी राज्यसभेत पारित झालेले ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींच्या हक्कांबद्दलचे विधेयक एक तोंड-ओळख

१) या विधेयकात कोणाचा समावेश होतो ?

अनुच्छेद २ (टी) मधील व्याख्येनुसार 'ट्रान्स्जेण्डर व्यक्ती' म्हणजे अशा व्यक्ती, ज्यांचे लिंग त्यांना जन्मतः मिळालेल्या लिंगाशी जुळत नाही. यात ट्रान्स्-पुरुष आणि ट्रान्स्-महिला (सेक्स-रीअसाइनमेंट सर्जरी, हॉर्मोन थेरपी, लेजर थेरपी इ. झालेली असो किंवा नसो), तसेच जेण्डर-क्वियर, किन्नर, हिजडा, अरवनी, जोगता, इ. सारख्या अनेक सामाजिक-सांस्कृतिक ओळखी असलेल्या व्यक्तींचा समावेश होतो.

२) या विधेयकात कोणत्या हक्कांची खात्री देण्यात आली आहे ?

विधेयकाच्या दुसऱ्याकप्रकरणात आठ अनुच्छेदांत हक्कांचे व अर्हतालाभांचे वर्णन आहे. बहुतेक हक्क खूप महत्वाचे आहेत - उदा. समानता, जीवन, अभिव्यक्ती-स्वातंत्र्य, समाज, एकात्मता, समग्रता, कुटुंब, त्याचप्रमाणे अत्याचाराविरुद्ध व हिंसेविरुद्ध दाद मागण्याचा हक्क. ट्रान्स्जेण्डर बालकांसाठी तरतुदी असलेला एक स्वतंत्र परिच्छेद आहे.

पुढच्या प्रकरणांमध्ये शिक्षण, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि आरोग्य यांचा समावेश आढळतो. शिक्षणविषयक प्रकरणांमध्ये ट्रान्स्जेण्डर विद्यार्थ्यांसाठी समावेशक शिक्षणाची तरतूद करण्याचे बंधन सरकारवर घातले आहे. प्रौढ शिक्षण उपक्रमांत ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींचा समावेश करून घेण्याचेही बंधन सरकारवर घालण्यात आले आहे. रोजगारविषयक प्रकरणात ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींसाठी व्यावसायिक शिक्षण व स्वयंरोजगाराच्या योजना राबवणे सरकारवर बंधनकारक केले आहे. याच प्रकरणात खाजगी उद्योग तसेच अन्य आस्थापनांमध्ये ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींविरुद्ध भेदभाव करण्यास निषेध केला गेला आहे.

सामाजिक सुरक्षा व आरोग्यविषयक प्रकरणात, ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींना समाधानकारक जीवनशैली मिळावी यासाठी सरकारला अनेक योजना राबवण्यास आदेश दिला आहे. कम्युनिटी सेंटर, स्वच्छ पाणी व शौचाची सोय, इत्यादींचा या योजनांत समावेश आहे. स्वतंत्र एच-आय-व्ही क्लिनिक व मोफत सेक्स री-असाइनमेंट सर्जरी यासारख्या आरोग्य सुविधाही राबवण्यात येतील. सर्व क्षेत्रांमध्ये, विशेषतः आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगार या क्षेत्रांमध्ये ट्रान्स्जेण्डर पुनर्वसन योजानांची तरतूद केलेली आहे. ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींचे सांस्कृतिक जीवन जपण्यासाठी ट्रान्स्जेण्डर चित्रपट, नाट्य, संगीत, नृत्य, वगैरे कार्यक्रमांना प्रायोजित करणे यासारखे अन्य उपायही सांगितले आहेत.

याच भागात आरक्षणाबद्दलही काही तरतुदी आढळतात. सरकारी शैक्षणिक संस्था व सरकारद्वारे अनुदानप्राप्त शैक्षणिक संस्थांनी त्यांच्या सर्व अभ्यासक्रमांमध्ये २ टक्के जागा ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींसाठी राखीव ठेवाव्या व शासकीय संस्थांनीही त्यांच्या नोकऱ्यांमध्ये ल्लिकेच आरक्षण ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींसाठी द्यावे असे सांगितले आहे. खाजगी संस्थांच्या बाबतीत हे विधेयक असे म्हणते की या विधेयकाच्या मंजूरीनंतर पाच वर्षांच्या आत त्यांच्या संस्थांतील किमान २ टक्के कर्मचारी वर्ग ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींचा असावा याबाबतीत दक्षता घेण्याकरिता शासनाने खाजगी संस्थांना प्रोत्साहके (incentives) द्यावीत.

३) कायद्यानुसार याची जवाबदारी कोणाची आहे ?

बहुतांश बाबतीत, सरकारची जवाबदारी आहे. या विधेयकात सर्वत्र 'योग्य सरकार' असा शब्दप्रयोग आढळतो. यात, सरकारच्या अखत्यारीत असलेल्या किंवा सरकार-द्वारा अनुदानित असलेल्या सगळ्या संस्थांचा समावेश होतो. खाजगी व्यक्तींचा निर्देश या कायद्यात "कुठल्याही संस्थेत ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींविरुद्ध भेदभाव न होऊ देण्याशी" निगडित असलेल्या प्रकरणात केला आहे. या विधेयकातील 'संस्था' या शब्दाच्या व्याख्येत कोणतेही प्राधिकरण, तसेच कुठलीही कम्पनी, आस्थापना, इ. जिथे एखादी सेवा पुरवली जाते, इत्यादींचा समावेश होतो. बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, इत्यादींसोबत अन्य अनेक व्यवसायांचा आणि व्यापारांचा या सेवांमध्ये समावेश होतो.

४) या विधेयकाच्या अंमलबजावणीकरिता काय तरतुदी आहेत ?

या विधेयकात अनेक प्राधिकरणे व मंडळांची तरतूद आहे. प्रकरण ७ मध्ये, 'राष्ट्रीय महिला आयोगा'च्या धरतीवर 'केन्द्रस्तरीय व राज्यस्तरीय ट्रान्स्जेण्डर आयोगाची' तरतूद केलेली आहे. या विधेयकाच्या अंमलबजावणीतील विसंगती किंवा ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींच्या हक्कांचे उल्लंघन यासदर्भात चौकशी व शिफारशी करणे अशी या आयोगाची मुख्य जवाबदारी आहे. या अयोगाला त्यांच्या कार्यप्रक्रियेसंदर्भात, साक्षीदार बोलावणे, पुरावे घेणे, इ. करिता दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार दिले गेले आहेत.

या किंवा अन्य कुठल्याही कायद्यानुसार ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींच्या 'ट्रान्स्जेण्डर ओळखीनिहाय हक्का'चे उल्लंघन झाल्यास त्याबद्दल दाखल केलेल्या खटल्याच्या सुनावणीसाठी 'ट्रान्स्जेण्डर अधिकार विशेष न्यायालया'ची तरतूद या विधेयकात आहे. अशी न्यायालये दोन स्तरांवर असतील. पहिले, एखाद्या उपविभागातील न्यायालयाला त्यांच्या इतर खटल्यांसोबतच ट्रान्स्जेण्डर हक्कविषयक खटल्यांच्या सुनावणीकरिता 'ट्रान्स्जेण्डर अधिकार विशेष न्यायालय' म्हणून घोषित करण्याचा पर्याय आहे. दुसरे म्हणजे, स्वतंत्र असे 'ट्रान्स्जेण्डर अधिकार विशेष न्यायालय' असणे हे प्रत्येक जिल्ह्यासाठी ऐच्छिक, तर १० लाखाहून जास्त लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक शहरासाठी बंधनकारक आहे.

अखेरीस, प्रकरण ९ मध्ये गुन्हा आणि शिक्षेबद्दलची चर्चा आहे. यात, एखाद्या संस्थेने ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींच्या हक्काचे उल्लंघन केल्यास त्या गुन्हा दिवाणी नव्हे तर फौजदारी गुन्हा मानावा अशी तरतूद आहे. तसेच, ट्रान्स्जेण्डर व्यक्तींविरुद्ध द्वेषमूलक उद्गार वापरण्याच्या गुन्हाकरिता एक वर्षापर्यंतच्या तुरुंगवासाची शिक्षा सांगितलेली आहे.

मूळ लेख: दानिश शेख, ऑब्टर्नट लॉ फोरम

भाषांतर: आदित्य जोशी